

Jiráček, Jiří; Svobodová, Alena

K posunům v akcentuačním typu cená

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1992, vol. 41, iss. A40, pp. [85]-91

ISBN 80-210-0547-5

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101365>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JIRÍ JIRÁČEK — ALENA SVOBODOVÁ

K POSUNŮM V AKCENTUAČNÍM TYPU ЦЕНА

V tomto příspěvku navazujeme na článek o posunech v akcentuačním typu *pyká* (Jiráček, 1988), v němž bylo v závěru konstatováno, že z původní množiny devatenácti substantiv, která ve 20. — 30. letech patřila k tomuto akc. typu (přízvuk oxytonický s výjimkou akuz. sg. a nom. a akuz. pl.), si tuto akcentuaci (bez kolísání s jinými akc. typy) uchovala po současnou dobu přibližně jen polovina zmíněného počtu. Nezávisle na nás se v poslední době akcentuací substantiv na -á zabýval i finský rusista A. Mustajoki (1990).

1. Pojdnáme nyní o posunech v akcentuačním systému, které zasáhly jinou, i když strukturně velmi podobnou skupinu ruských substantiv (rovněž feminina zakončená v nom. sg. na přízvučnou samohlásku).

Posuny, o nichž bude řeč, se týkají feminin akc. typu D₁ podle klasifikace Gr80, tj. schematicky:

Sg.	N	●	цена
	G	●	цены́
	D	●	цене́
	A	●	цену́
	I	●	ценой
	L	●	(о) цене́
Pl.	N	●	цены́
	G	●	цен
	D	●	цена́м
	A	●	цены́
	I	●	цена́ми
	L	●	(о) цена́х

2. Abychom zjistili posuny, k nimž došlo v přízvukování těchto substantiv ve spisovně ruštině kodifikované kompetentními slovníky a mluvnicemi v uplynulém období, vy excerpovali jsme podstatná jména s akcentuací D₁ z Ušakovova slovníku, který zachycuje stav ruštiny druhé

poloviny dvacátých a první poloviny třicátých let,¹ a sledovali jsme vývoj jejich akcentuace, jak je zachycen v ortoepickém slovníku R. I. Avanesova a S. I. Ožegova z r. 1959 a ve slovníku redigovaném R. I. Avanesovem z r. 1983, dále v gramatickém slovníku A. A. Zaliznjaka, ve 21. vyd. Ožegovova slovníku a v ruských akademických gramatikách z let 1952, 1970 a 1980.

2.1. Ušakovův slovník zaregistroval celkem 15 pojmenování s akcentuací D₁. Jsou to tato podstatná jména: *верста́, весна́, вода́, дрога́* (rozvora u vozu), *душа́, заря́* (čepobití, srov. *бить зорю* — bubnovat čepobití), *земля́, зима́, изба́, коса́ I (сop), коса́ II (коса), нора́, река́, роса́* a *спина́*. Jde vesměs o dvouslabičná substantiva, s výjimkou slova *дрога́* velmi frekventovaná.

U slov *весна́, изба́, нора́* a *роса́* registruje Ušakovův slovník vedle akc. typu D₁ ještě typ D, tj. veskrze koncový přízvuk v sg. a naopak stálý přízvuk na základě v pl. (vzor *звезда́, звезду́* : *звёзды, звёздам*). U substantiv *вода́, душа́, зима́* a *река́* alternuje akc. typ B₂ (vzor *рука́*), u slova *верста́* pak typ B₁ (vzor *слеза́, слезу́* : *слёзы, слезám*). Zbývajících šest substantiv (*дрога́, заря́, земля́, коса́^I, коса́^{II}* a *спина́*) mělo podle Ušakovova slovníku pouze přízvukování typu D₁.

3. Zjistili jsme, že z celkového počtu patnácti zmíněných substantiv zaznamenalo jedenáct pojmenování (tj. 73 %) za uplynulých zhruba 60 let posun.

3.1. Přechod od akc. typu D₁ k typu D dokončila již na přelomu 60. a 70. let slova *верста́*,² *весна́, нора́* a *роса́*. Nejsložitější vývoj mělo po této stránce substantivum *река́*: od typu B₂ (vzor *рука́*) a D₁, jak je uvedeno v Ušakovově slovníku, přes typy B₁, D a D₁ k dnešnímu D₁ a D, přičemž přetrvává zastaralé přízvukování podle typu B₂.

3.2. U pěti pojmenování jsme zjistili vývoj B₂ → D₁: *вода́* — typ B₂ je od konce 50. let charakterizován jako zastaralý, jinak koncový přízvuk v nepřímých pádech pl. je doposud pouze ve slovním spojení *в столько-то вода́х* (вЫмыть и т. д.), *душа́* — již od 50. let má přízvukování podle typu B₂ jen ve spojení *говорить по душам* (od srdce, upřímně si pohovořit),³ dále *зима́, река́* a *стена́*; u slova *стена́* je akcentuace typu B₂ od poloviny 70. let jedině ve slovních spojeních *в стенах чегó-либо* a *сидеть (жить) в четырёх стенах* (málo se stýkat s vnějším světem), jinak je přízvukování B₂ u tohoto substantiva zastaralé.

1 Na slovníku se pracovalo v letech 1928 — 1940, viz sv. 4, s. 10.

2 Koncový přízvuk v pl. se udržel doposud jen ve slovním spojení *в столько-то верста́х* (от чего-н. находится ...).

3 Domníváme se, že není právě nejrozumnější uvádět jako vzor substantivum, které se — byť v jediném případě — odchyluje od příslušného akc. typu. Máme zde na mysli Gr80 (*душа́*, s. 511, 513 a 524), mluvnicí *Русская грамматика 1990* (*душа́*, s. 186 — 187), příručku I. A. Fedjaninové (*вода́*, s. 99), z našich publikací pak skriptum D. Brčákové (*вода́*, s. 33) a slovenskou vysokoškolskou učebnici *Sovremennij russkij jazyk ...* (*душа́*, s. 115 a 117). Subst. *цена́* uvádí naproti tomu jako vzorový příklad pražská *Русская грамматика* (s. 489), A. Mustajoki (1980, s. 187), z ruských autorů např. T. G. Chazagerov (s. 33).

Na přechodu od akc. typu B₂ k typu D₁ je v současné době substantivum *средá* (středa);⁴ příslušné slovníky uvádějí až do konce 60. let přízvukování B₂, pozdější prameny pak většinou přidávají alternativní akc. typ D₁.

4. Z údajů o posunech v akcentaci zkoumaných substantiv jsme sestavili tuto tabulku:

Ná	Jméno	Uš 35 — 40	Gr 52	AO ₅₉	Gr 70	Zal ₇₇	Gr 80	A ₈₃	O ₈₉
1.	верста́	D ₁ /B ₁	ø	D/D ₁	D/D ₁	-D	-D	-D	-D
2.	весна́	D ₁ /D	D/†D ₁	D	D ₁ /D	D ₁ /D	D	D	D
3.	вода́	D ₁ /B ₂	D ₁	D ₁ /†B ₂	D ₁	-D ₁ /†B ₂	-D ₁	-D ₁ /†B ₂	-D ₁ /†B ₂
4.	дрога́	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁
5.	душа́	B ₂ /D ₁	B ₂ /D ₁	-D ₁	-D ₁	-D ₁	-D ₁	-D ₁	-D ₁
6.	за́ра*	D ₁	ø	D ₁	D ₁	ø	D ₁	ø	D ₁
7.	земля́	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁
8.	зима́	D ₁ /B ₂	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁
9.	изба́	D/D ₁	D/†D ₁	D ₁	D/D ₁	D/D ₁	D/D ₁	D/D ₁	D ₁
10.	коса́ I	D ₁		D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁ /D	D ₁ /D
11.	коса́ II	D ₁	D	D ₁ /D	D/D ₁	D/D ₁	D/D ₁	D/D ₁	D/D ₁
12.	нора́	D/D ₁	D/†D ₁	D ₁	D/D ₁	D ₁	D	D	D
13.	река́	B ₂ /D ₁	B ₂ /*D ₁	B ₂ /B ₁ *D ₁ /*D	B ₁ /B ₂ D/D ₁	D ₁ /D †B ₂	D ₁ /D †B ₂	D ₁ /D †B ₂	D ₁ /D †B ₂
14.	роса́	D/D ₁	D/†D ₁	D	D/D ₁	□	D ₁	D ₁	D ₁
15.	спина́	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁
16.	средá**	B ₂	B ₂	B ₂	D	B ₂ /D ₁	B ₂ /D ₁	B ₂ /D ₁	B ₂ /D ₁
17.	стега́	B ₂	B ₂ /*D ₁	B ₂	B ₂	-D ₁ /†B ₂	-D ₁ †B ₂	-D ₁ †B ₂	-D ₁ †B ₂
18.	цена́	D	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁	D ₁
jen D ₁		8	8	8	8	6	7	5	6
téměř jen D ₁		ø	ø	1	1	3	3	3	3
také D ₁		9	3	3	7	5	4	5	4
zastaralé D ₁		ø	4	ø	ø	ø	ø	ø	ø
celkem		15	13	12	16	14	14	13	13

* Subst. *за́ра* má ve svém základním významu 'červánky, svítání' přízvukování akc. typů D/†B₁.

** K homonymu *средá* (prostředí) viz poznámku 4.

Vysvětlivky k tabulce:

D₁/B₂ — oba akc. typy fungují paralelně

†B₂ — akcentuace B₂ je zastaralá

*D₁ — akcentuace D₁ je přípustná

-D₁ — až na určité předložkové vazby funguje akcentuace D₁

4 Homonymum *средá* (prostředí) mělo podle Ušakova akcentuaci B₁, avšak již 2. vydání Ožegovova slovníku (1952) registruje pouze přízvukování D, což platí i v současné době. — G. Neweklowsky vysvětluje méně pohyblivý akc. typ u tohoto sub-

4.1. Podíváme-li se blíže na údaje tabulky, vidíme, že můžeme zkoumaná substantiva z hlediska jejich akcentuace rozdělit v podstatě do těchto sedmi skupin:

(1) Pět slov má po celé sledované období pouze přízvukování typu D_1 : *дрогá, заря́, земля́, спи́на* a *це́на*.

(2) Jedno slovo přešlo od kolísání mezi typy D_1 a B_2 plně k typu D_1 : *зи́ма*.

(3) Jedno slovo prodělalo týž vývoj, v jedné předložkové vazbě má však dosud přízvukování typu B_2 : *душа́*.

(4) Dvě slova absolvovala obdobný vývoj, avšak doposud je možná akcentuace B_2 ; ta se však od pol. 70. let pocituje jako zastaralá: *водá* a *река́* — u tohoto posledního pojmenování funguje v současné době ještě paralelní akc. typ D.

(5) U tří slov v konkurenci akc. typů D a D_1 zvítězil do konce 70. let typ D: *веса́*, *нора́* a *роса́*; u subst. *верста́* vyšel typ D s výjimkou jednoho slovního spojení vítězně z konkurence akc. typů D_1 a B_1 .

(6) Dvě slova zahájila posun od monopolního přízvukování typu B_2 k typu D_1 , přičemž jedno substantivum tento posun již v 70. letech až na dvě slovní spojení dokončilo (*стена́*), druhé jej ještě prodělává (*среда́*).

(7) Tři slova mají víceméně po celé sledované období paralelní akcentuaci D a D_1 : *изба́*, *коса́*¹ a *коса́*¹¹.

5. Ze všech uvedených pozorování vyplývají tři obecné a podle našeho mínění důležité závěry: 1. V konkurenci akc. typů vítězí ten, který vykazuje méně pohyblivého přízvuku, v našem případě typ D_1 nad B_2 , neboť B_2 je pohyblivý přízvuk jak v sg., tak v pl., tj. schematicky podle N. A. Fedjaninové CC (1982, s. 100), kdežto D_1 znamená pohyblivý přízvuk jen v sg., tj. akc. schéma CA; v konkurenci akc. typů D a D_1 vítězí pak zcela zákonitě typ D, který je charakterizován nepohyblivým přízvukem na koncovce v sg. a nepohyblivým přízvukem na základě v pl., tj. akc. schéma BA.⁵ 2. Ustupující akc. typ odolává nejdéle v předložkových vazbách. 3. Absolvování přechodu od jednoho akc. typu k druhému trvá obvykle 30 — 50 let.

stantiva jeho abstraktnějším významem a uvádí ještě další doklady, např. *про́пуск* (на завод) — *про́пуска* = propustka, tj. konkrétní pojem, ale *про́пуск* (занятий) — *про́пуски* = vynechání, tj. abstraktní pojem, podobně *то́рмос* (ручной) — *то́рмоса́* = tech. brzda, avšak *то́рмос* (в работе) — *то́рмосы*; *голова́*, вин. п. ед. ч. *го́лову* = hlava, avšak *голова́* (городской), вин. п. ед. ч. *го́лову* = starosta, tj. v přeneseném významu (Neweklowsky, s. 269 — 270).

5 Nemůžeme mít proto valnou důvěru k charakteristice přízvukování slova *це́на*, jak je uvedeno v Ušakovově slovníku. Vývoj D → D_1 se totiž zdá být absurdní, nehledě k tomu, že bezprostřední předchůdce Ušakovova slovníku — aspoň pokud jde o pojmenování z 2. poloviny azbuky — slovník V. Dalja redigovaný Baudouinem de Courtenay (1903 — 1909) registruje v textové exemplifikaci tohoto substantiva přízvukování D_1 , srov. *Торъъ цѣну строить ... Цѣну вещи узнаешь, как потеряешь.* (4. sv., s. 1273), a také všechny ostatní námi excerpované kompetentní prameny, počínaje akademickou gramatikou z r. 1952, zařizovaly toliko akcentuaci D_1 . Přitom, jak v následujících řádcích na základě údajů z přehledné tabulky prokážeme, absolvování přechodu od jednoho akc. typu k druhému trvá nejméně třicet let.

5.1. V citovaném již článku A. Mustajoki zkoumá podíl tří faktorů na posuny v akcentuaci substantiv na -á, a to sémantiky, frekvence a fonetického skladu. Dochází k závěru, že všechny tři jmenované faktory mohou v té či oné míře ovlivnit posun, nejvýznamnější patrně frekvence, ovšem nikoli frekvence lexému jako celku, ale příslušného slovního tvaru nebo slovních tvarů — jde zřejmě o tvar akuz. sg. a tvary nepřímých pádů pl. (Mustajoki, 1990, s. 321). Autor si je však vědom, že nelze vliv zmíněných faktorů přeceňovat, srov. např. vývoj přízvukování substantiv *весна́* a *зима́*; obě patří nesporně do jedné sémantické skupiny, v četnosti výskytu nemůže být mezi nimi výraznější rozdíl, takže různý vývoj v akcentuaci (u *весна́* $D_1/D \rightarrow D$, u *зима́* $D_1/B_2 \rightarrow D_1$) by bylo možno vysvětlit rozdílností ve fonetickém zakončení slovního základu (Mustajoki, 1990, s. 317). K tomu můžeme poznamenat, že ani zakončení základu slova na skupinu souhlásek nemusí být důvodem k přechodu od akc. typu D_1 k typu D , viz subst. *земля́*, které si po celé sledované období uhájilo bez jakéhokoli zakolísání akcentuaci D_1 ; relevantní je zde zřejmě v ý- c h o z í p o z i c e : u *весна́* D_1/D , u *зима́* D_1/B_2 .

5.2. Obecně nutno ještě dodat, že se všechna uvedená zjištění netýkají spojení substantiv akc. typu D_1 s vokalickými předložkami, kde často dochází k posunu přízvuku na předložku, např. *на́ воду* (спустить), *по́д воду* (уйти); *за́ душу* (берет, хватает), *на́ душу* (брать грех); *за́ зиму* (= в течение зимы), *на́ зиму* (= на время зимы); *за́ косу*, *за́ косы* (дергать, таскать); *за́ спину* (заложить руки), *на́ спину* (взвалить ношу, лечь, упасть) atp.

6. Z á v ě r e m můžeme na základě porovnání údajů z kompetentních slovníků a gramatik shrnout, že z původního počtu patnácti substantiv, která koncem 20. let patřila k akc. typu D_1 (*верста́*, *весна́*, *вода́*, *дрогá*, *душá*, *заря́* (čerobití), *земля́*, *зима́*, *изба́*, *косá* I (сop), *косá* II (kosa), *нора́*, *река́*, *росá*, *спина́*) pouze čtyři slova si po celé období uplynulých zhruba 60 let uchovala akcentuaci D_1 : *дрогá*, *заря́*, *земля́* a *спина́*. Od akcentuace B_2 již koncem 40. let přešlo k výlučnému přízvukování D_1 pojmenování *зима́*, téměř k výlučnému ještě subst. *вода́* a *душá*; od paralelní akcentuace D a D_1 přešla ve 2. pol. 70. let jen k akc. typu D slova *весна́*, *нора́* a *росá*, přibližně ve stejné době přešlo od přízvukování D_1 a B_1 k výlučné akcentuaci D podst. jméno *верста́*. Po celé sledované období jsou akc. typy D a D_1 jako rovnocenné uváděny téměř ve všech excerpovaných pramenech u subst. *изба́*, *косá* I, *косá* II a *река́* a rovněž u dříve zmíněného slova *вода́* přetrvává ještě dnes již zastaralá akcentuace B_2 . — V 1. pol. 70. let přešlo od akc. typu B_2 k typu D_1 subst. *стена́* (s výjimkou dvou předložkových vazeb) a týž vývoj od 70. let prodělává dosud subst. *среда́* (středa). Zřejmě po celé sledované období patří pouze k akc. typu D_1 subst. *цена́*.⁶

6 Ve zmíněném dle N. A. Fedjaninové, doposud zřejmě nejpodrobnější a nejspolehlivější souborné praktické příručky o přízvuku v současné ruštině, postrádáme ve výčtu reprezentantů tohoto akc. typu (D_1), resp. schématu (CA), substantiva *а среда́* (Fedjanina, 1982, s. 99 — 100).

Z našeho výzkumu vyplývají tři obecné závěry:

1. V konkurenci akc. typů vítězí ten, který vykazuje méně pohyblivého přízvuku.
2. Ustupující akc. typ odolává nejdéle v předložkových vazbách.
3. Absolvování přechodu od jednoho akc. typu k druhému trvá obvykle 30—50 let.

ZKRATKY EXCERPOVANÝCH TEXTŮ

- A₈₃ — Орфоэпический словарь русского языка. Авторы С. Н. Борунова, В. Л. Воронцова, Н. А. Еськова; под ред. Р. И. Аванесова, Москва, 1983
- AO₅₉ — Русское литературное произношение и ударение. Словарь-справочник. Под ред. Р. И. Аванесова и С. И. Ожегова, Москва, 1959
- Gr₅₂ — Грамматика русского языка, т. 1, АН СССР, Москва, 1952
- Gr₇₀ — Грамматика современного русского литературного языка, АН СССР, Москва, 1970
- Gr₈₀ — Русская грамматика, т. 1, АН СССР, Москва, 1980
- O₈₉ — Ожегов, С. И., Словарь русского языка, 21-е издание, переработанное и дополненное. Под ред. Н. Ю. Шведовой, Москва, 1989
- Uš 35—40 — Толковый словарь русского языка, т. 1 — 4. Под ред. Д. Н. Ушакова, Москва, 1935 — 1940
- Zal₇₇ — Зализняк, А. А., Грамматический словарь русского языка. Словоизменение, Москва, 1977

LITERATURA

- BRČÁKOVÁ, D.: 15 urokov po rusckoj morfologii (skriptum), Praha 1986.
- FEDJANINA, N. A.: Udarenije v sovremennom russkom jazyke, 2-je izdanie, pererabotannoje i dopolnennoje, Moskva 1982.
- CHAZAGEROV, T. G.: Razvitije tipov udarenija v sisteme russkogo imennogo sklonenija. Izdatelstvo Moskovskogo universiteta 1973.
- JIRÁČEK, J.: K posunům v akcentuačním typu *ruká*, Československá rusistika 33, 1986, s. 145 — 148.
- MUSTAJOKI, A.: Typy udarenija imen suščestvitelnych v sovremennom russkom literaturnom jazyke i ich minimizacija v učebnych celjach, Helsinki 1980.
- MUSTAJOKI, A.: Unificirujutsja li čislovyje podparadigmy udarenija russkich suščestvitelnych na -4? Wiener Slawistischer Almanach, Band 25/26, 1990, s. 311 — 326.
- NEWEKLOWSKY, G.: Der russische Akzent. Morphologische Funktion und Prä-diktabilität beim Substantiv. Wiener Slawistischer Almanach, Band 6, 1980, s. 261 — 271.
- Russkaja grammatika, sv. 1, Praha 1979.
- Russkaja grammatika, izdanie 2-je, ispravlennoje, pod red. N. Ju. Švedovoj i V. V. Lopatina, Moskva 1990.
- Sovremennij russkij jazyk v sopostavlenii so slovackim. Morfologija, Bratislava 1989.
- Tolkovoj slovar živogo velikoruskogo jazyka Vladimira Dalja, tretje, ispravlennoje i dopolnennoje izdanie, pod red. I. A. Boduena de Kurtene, t. 1 — 4, S.-Peterburg-Moskva 1903 — 1909.

К ВОПРОСУ СДВИГОВ В АКЦЕНТНОМ ТИПЕ ЦЕНА

Авторы выбрали существительные акц. типа D_1 , т. е. с подвижным ударением в единственном числе (на основе в винительном падеже и на окончании в остальных падежах) и с неподвижным ударением на основе во множественном числе, из Толкового словаря русского языка под ред. Д. Н. Ушакова, и исследовали развитие их акцентуации в орфоэпических словарях русского языка, в грамматическом словаре А. А. Зализняка, в 21-ом издании Словаря русского языка С. И. Ожегова, а также во всех трех академических грамматиках (Гр52, Гр70 и Гр80). Удалось обнаружить акцентные сдвиги, происшедшие в кодифицированных формах данных слов в течение последних приблизительно шестидесяти лет.

Было установлено, что из 15 существительных, относящихся в конце 20-х годов текущего столетия к акц. типу D_1 (*верста́, весна́, вода́, дрога́* (продольный брус в повоске), *душа́, заря́* (восный сигнал), *земля́, зима́, изба́, коса́ I* (заплетенные волосы), *коса́ II* (с.-х. орудие; песчаная отмель), *нора́, река́, роса́, спина́*), акц. тип D_1 сохранил до сих пор монопольное положение только у пяти слов: *дрога́, заря́, земля́, зима́* и *спина́*; почти монопольное положение эта акцентовка имеет в настоящее время у существительных *вода́, душа́* и *стена́*. В качестве равноценных (параллельных) приводятся акц. типы D и D_1 у слов *изба́, коса́ I, коса́ II* и *река́*, B_2 и D_1 — у существительного *среда́* (день недели). Очевидно, в течение всего исследуемого периода к акц. типу D_1 относится существительное *цена́*. Существительные *верста́, весна́, нора́* и *роса́* в семидесятые годы перешли к акц. типу D .

На основании проведенных наблюдений можно вывести три общих заключения: (1) В конкуренции акц. типов побеждает, как правило, менее подвижная акцентуация, в нашем исследовании D_1 B_2 , так как B_2 обозначает подвижное ударение как в ед., так и во мн. ч.; в конкуренции акц. типов D и D_1 побеждает, естественно, тип D , характеризующийся неподвижным ударением на окончании в ед. ч. и неподвижным ударением на основе во мн. ч.; (2) отступающий акц. тип дольше всего держится в предложных конструкциях; (3) Полный переход от одного акц. типа к другому продолжается обыкновенно 30 — 50 лет.

